

данията в страници. „Тялото“ на книгата няма как да остане незасегнато в разломения от робски травми български свят.

Ключови думи: Любен Каравелов, страница, книга, страдание, травма, глас, записки, разказване, мъртво тяло

Zdravko DECHEV

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

THE TRANSMISSION OF TRAUMA. PAGES FROM THE BOOK OF SUFFERINGS OF THE BULGARIAN TRIBE. STORIES OF LYUBEN KARAVELOV (MOSCOW, 1868)

Abstract. *The interpretation of trauma in the context of Karavelov's Russian collection of narratives about the sufferings of the enslaved Bulgarians has different grounds. The opening plot, entitled Among the Shadows, reveals how Karavelov's "Russian book" of 1868 reached Bulgarian readers. If to the Russian public the collection presents the sufferings through the experience of their collectiveness, subjects them to a distanced perception and implies empathy, in our country the peculiar anthology of the sufferings is fragmented, disintegrates again into pages that remain (in the words of Nikolay Chernokozhev) in the "shadow of the book". In our country, suffering is not only a residual trauma that represents us, it must be both an incentive and a reason for our existence beyond suffering. The subsequent part – The "Handwriting" of Trauma – tries to interpret the mutually adjusting possibilities for perceiving the suffering that Karavelov offers through his texts in the collection. Our research intentions in this direction are provoked by the attitude that Karavelov's narration of the sufferings of the Bulgarians, their recognition as traumas, stems from the voice (regardless of whether it is recorded or spoken) – as an authentic address to anyone who could "hear", that is, understand and empathize with what is shared. For the voice of suffering, the "notes" ("Turski Pasha. Notes of a Nun") turn out to be a natural narrative environment. The style of the notes resembles the singularity of the voice, following the ramifications of the fable type of narration. The impact of the traumas of the suffering of the enslaved asserts its legitimacy in Karavelov's collection and in the literal highlighting of the voice as silent, telling, shouting, and singing (Bozhko, Neda). In the final plot – Around the Dead Body – naturalism in the image of the dismembered enslaved body is metaphorically linked to the decomposition of Karavelov's book of suffering into pages. The "body" of the book cannot remain unaffected in the Bulgarian world fractured by the traumas of the enslaved.*

Keywords: *Lyuben Karavelov, page, book, suffering, trauma, voice, notes, telling, dead body*

Сред сенките

В предполагаемия „разказ“ за възрожденската книжнина неизбежно се прокрадват сенките на изгорените, изгубени и ненаписани книги. Проявата на грижа за писмото и четмото в пределите на Българското възраждане е и справяне с *неналичните* – поради различни причини – книги. Затова и *(за)писаното* на книга тогава може да е като „предмет свещен“ (Блъсков/Blaskov 1976: 125) – за някои ценност само защото е предметено и налично, а не непременно (про)четено. Сред сенките на *неналичните книги* от времето на Възраждането привиждаме и Каравеловия сборник „Страницы изъ книги страданій болгарскаго племени“. По особен начин тази книга е и (не)налична, и (не)прочетена, когато я обмисляме в контекста на възрожденската белетристика. Необходимо е да припомним, че Каравеловият сборник включва първите прозаически творби на автора, написани в Русия¹ и публикувани първоначално в руски периодични издания във времето от 1860 до 1867. Година по-късно разпилените страници за страданията български ще съшият *тялото/книгата*², за да могат „Русскимъ людямъ, сердцу которыхъ близко великое дѣло Славянской свободы“ (Каравелов/Karavelov 1868: 3) да оплакват, но и да бдят над останките от поразения български свят. По своето предназначение тази Каравелова книга разкрива, че „... еволюцията му на повествовател няма импулсите си само в неговата естетическа платформа ... ; нейните корени са и от извънлитературно естество“ (Радев/Radev 1996: 5 – 6). Разбира се, може да препотвърдим, че „... българската действителност е подирена не в името на художническото ѝ възприемане и интерпретация, а като територия, където литературата трябва да се намеси, за да измени нейния политически статут“ (Радев/Radev 1996: 8). Основанията обаче за „извънлитературното естество“ на представената Каравелова книга могат да бъдат и други, провидени за миг чрез психоаналитичния поглед. *За(на)писаните* на руски език от Каравелов страдания

¹ В мащабното си изследване „Любен Каравелов. Живот, дело, епоха (1834 – 1879)“ (1972, София) Михаил Арнаудов отбелязва: „Дали той използва за целта оригиналните си български ръкописи, превеждани по-рано на руски, или пък е писал още отначало на руски, като превежда по-късно на български..., не може да се каже с точност (с. 190)“.

² Каравеловият сборник „Страницы изъ книги страданій болгарскаго племени“ (1868, Москва) включва: I. *Турецкій пашиа*. Записки болгарской монахини, II. *Болгары стараго времени*, III. *Бошко*, IV. *Атаманъ Болгарскихъ разбойниковъ*, V. *Слава*, VI. *На чужой могилѣ безъ слезъ плачуть*, VII. *Бѣдное семейство*. Разказъ филипопольки, VIII. *Дончо*. Разказъ Болгарскаго атамана, IX. *Неда*. Разказъ моей бабушки, X. *Изъ записокъ Болгара* [...], XI. *Святки у Болгарь*, XII. *Вукъ Стефановичъ Караджичъ (биографическій очеркъ)*. Второто издание на сборника в Русия е от 1878 година.

български стават не само налична в своята буквалност книга. Изповяданите и признати страдания вече са обект на дистанцирано възприятие и осмисляне – проговарят на друг език, в чужда среда, предполагат емпатия на различни нива (руските люде като нас са християни, славяни, а най-сетне – и сърцати). Чуждото страдание ще изисква пристрасно четене, ще става „продукт на концептуализираща дистанция“ (Стефанов/Stefanov 2000: 81), защото воля над страданието българско вече има не само този, който го преживява, а и всеки, който го наблюдава и е удобно припознат и като състрадаващ, и като помагач. Иначе казано, тиражираното страдание функционира вече с масовите си последствия, става остатъчно и като лична, и като колективна травма. Травма – утаена „в горестта на един език на личното, език-въздишка“ (Стефанов/Stefanov 2000: 84), превърната в уединено място, където всеки едновременно е и не е. Може да търсим умисъл в това, че (за)писаните страдания се пренасят в субективните жанрови измерения на биографичното (*Изъ записокъ Болгара*), мемоарното (*Турецкій паша*. Записки болгарской монахини), монолога изповед (*Атаманъ Болгарскихъ разбойниковъ*). В този смисъл преносът на страданията в *страници*, в *книга* наподобява обичайната реакция на психиката към дадено травмиращо преживяване – „... да се оттегли от обстановката на нараняването“ (Калшед/Kalshed 2019: 30). Назовано с езика на психологията, страданието – наративно оформено и представено, утаено в *страници* – вече е дисоциирано, тоест „... менталните образи могат да бъдат отцепени от чувството...“ (Калшед/Kalshed 2019: 31). Привидно изнесено от реалната ситуация, страданието по особен начин се разрежда в своята непоносимост. Тук е мястото да уточним, че дисоциацията всъщност е „... част от защитите на психиката срещу потенциално увреждащия шок на травмата“ (Калшед/Kalshed 2019: 30). Дори може да си представим, че в страданието като текст, като художествена реалност, нас – робите, насилвани и унижени – всъщност ни няма, фикционални роли сме. Тогава не за нас страданията *български* (по руското издание на Каравелов) ще се окажат непоносими, а за четящите ги, за не-страдалците – с всички преднамерени очаквания за емпатия от тяхна страна. Случаен ли е всъщност фактът, че тази Каравелова книга на български е *неналична* в своя първообраз!? В обзорното си изследване³ по въпроса Николай Чернокожев отбелязва: „Налице е заслужаващ внимание парадокс. Каравелов отделя време да промени/поправи текстовете, превеждайки ги на родния си език, той прави по същество нови редакции на по-голяма част от тях... [...] Така независимо от наличието на

³ Виж „Цялост и разпадане – сянката на книгата. Проблематичният Каравелов“. – В: „Страници по Възраждането“, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, 362 – 378 с.

книга на руски език, не се появява книга на български“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 367). Случило се е „... разпиляването на голямата книга на Каравелов или по-точно казано – несъбирането ѝ на български език“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 367). За руските читатели Каравелов „... измъква отделните текстове от страниците на руската периодика и повишава коефициента на тяхното сцепление и въздействие; книгата е много повече свят отколкото отделният текст...“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 366). От една страна, чуждият читател е призван да види личната *страница* като показателна за света на робския човек, от друга – предлогът „из“ („Страници изъ книги...“) създава нагласата за стихийна поява и натрупване, предвещава началото на едно трудно писмено овладяване на света на страданието. Многоизмерният свят на страданието всъщност условно е възможен като книга. Той е по-знаков в своята продължителност – страница по страница. Спрямо Каравеловия сборник дописването/допълването задава събраното и като автентичен житейски ресурс. Личните измерения на насилването и отродяването („*Турецкій пашиа*. Записки болгарской монахини“), на сблъсъка с беззаконията и с лицемерието на властта („*Атаманъ Болгарскихъ разбойниковъ*“, „*Бошко*“, „*Бѣдное семейство*. Разказъ филипопольки“), на пагубното суеверие („*Болгары стараго времени*“), на натрупания гняв („*Дончо*. Разказъ Болгарскаго атамана“) не са сензационно четиво. Те са литература на факта, литература на травмата, вкоренена в нагласата ни за себеразпознаване и представяне. Каравеловият сборник задава страданията като репрезентираща ни остатъчна травма. Дори начинът на отпечатване на заглавието – подборът на шрифтове и оразмеряването им в композиция – е показателен, че „... за самата книга е от особено значение събраността на българите в страданието ...“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 366) – плакатно изнесено, с оглед на останалите думи в заглавието, се откроява словосъчетанието „КНИГИ СТРАДАНИЙ“.

Не без основание е и предположението, че иконичността на книгата трябва да универсализира страданието, да го отправи не само към онези, „... которыхъ близко великое дѣло Славянской свободы“, както повелява посвещението. Страниците за страданието ще си останат знакови за историческата съдба и народностната същност на едно „племе“, което тепърва ще се консолидира в народ, за да преодолява страданието, ала разчитането им на ниво озаглавяване в някаква степен прикрива историко-народностния подтекст. Заглавието – макар несъзнавано – откроява и задава страданието като обект на психологията и прокарва неподозирана нишка към началото на това психологизиране, и ни напомня за *срама*, при това не само за българските му основания по Паисий... Но да не утежняваме излишно наблюденията си, според които привнесените

белези към страданието – етнос, пол, историческа ситуация, травматична тежест и прочие – ни отклоняват от окрупнения му антропологичен генезис. „За руските читатели на Каравеловия сборник темата за страданието е приобщаваща на различни нива, докато българските читатели може би трябва да разберат нещо друго, стоящо извън и над страданието...“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 366). У нас своеобразната антология на страданията се фрагментира, разпада се отново на страниците, които остават в (по думите на Николай Чернокожев) *сянката на книгата*. Отделни творби от руското издание се появяват на български по страниците на Каравеловите периодични издания „Свобода“ (1869 – 1872), „Независимост“ (1873 – 1874), „Знание“ (1875 – 1876, 1878) и така „... се сдобиват с нови контекстуални рамки“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 367). „В българската редакция на „руските“ си белетристични творби – обобщава Дочо Леков – Каравелов най-често доизяснява образите, засилва националната специфика на повествованието, обогатява езика и стила. [...] ... вмъква повече подробности в описание на образите, обстановката, пейзажа. Той обогатява своите творби с повече цитати от народни умотворения, съкращава или видоизменя онези пасажки, които са били адресирани към руския читател. Във всички български редакции белетристът засилва политическата актуализация, патриотизма...“ (Леков/Lekov 1977: 30 – 31). В продължилия литературноисторически диалог Николай Чернокожев поставя финална точка с нагласата, че във „... в. „Свобода“ се осъществява потенциалното случване на книга, предназначена за българите; книга, живееща не в сферите на събраността, а на организираността под заглавието на вестника, разбирано буквално и метафорично – „Свобода“. Беязалото вековния робски български живот страдание става по-малко активен обединителен фактор...“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 374). Нас друго изстраждане ще сплотява, друга травма ще се утаи! Следва отправеност към случването на една друга потребна като наличност книга – книгата за свободата. И макар Каравелов да не прехвърля сред българите първоначалния замисъл на своята руска книга и да тотализира страданието, страниците ѝ ще продължат да се дописват и множат. Началото на този възрожденски мегаразказ обикновено бележим със Софрониевото житие-страдание, следваме го с поплака на родината майка при Бозвели, героизираме го с Раковски, окрупняваме го с нещастните фамилии и на Васил Друмев, и на Илия Блъсков, и на Каравелов, сакрализираме го с Ботев, постигаме го кулминационно-епопейно при Вазов и разгръщаме с все по-неопрровержими основания след него. Мисля си, че все така категорично историческите и личните апокалипсиси ще разоряват страниците си под *сянката* и на *Книгата за преноса на българските травми*.

„Почеркът“ на травмата

Съдбовната историческа промяна изисква подобаващо съизмерим съдбовен обрат в човешкото съзнание. Френският философ Мишел Сер ни усъмнява в представата, че значимите промени в човешкото съществуване се случват посредством сечивата и оръжията. *Страници, страници* са нужни, квадратирани листове хартия, които „... наподобяват *pagus*-а на нашите предци, поля, засети с люцерна, изорани ниви, в чиято твърд селянинът дълбае с палешника си следа, а браздата пише своя ред върху отрязъка пространство“ (Сер/Serres 2021: 37). Още тогава ширналото се поле, първообраз на *страницата*, е „... пространствената единица на възприятието, на действието, на мисълта, на идеята“, то е „... хилядолетният формат, почти толкова изначален за нас, хората, ..., колкото е хексагонът за пчелите“ (Сер/Serres 2021: 37). И оттогава *страницата* организира и съюзява, разпалва революции и преобръща светове, тоест става проекция на инстинктите на човека да води и да владее. Тогава какво по-подходящо излагане на българските страдания от Каравелов освен чрез формата на куп *страници*, подчинен „... от особен възглед за художествена оцелостеност, който може да бъде определен като ситуативно-контекстуален“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 364)? Загатнато с езика на Мишел Сер: „... мекото организира и съюзява онези, които боравят с твърдото“ (Сер/Serres 2021: 36), което по Каравелов ще рече, че след *страниците* неминуемо ще припукат кремъклийки и ще присветнат овчарски ками. Но дотогава по *страниците* ще дращи робската травма и ще създава свой личен „почерк“.

Ефектът на личното, на уникалния човешки отпечатък в две от Каравеловите повествования от „Страници из книгата за страданията на българския народ“⁴ се постига с уточнението – *записки* („Турски паша. Записки на една калугерка“, „Записки за България и българите“). *Записаните страници* се оказват естествена повествователна среда както за преживяното от Каравелов и мемоарното му отразяване в „Записки за България и българите“, така и за историята на калугерката Найда от поестта „Турски паша. Записки на една калугерка“. *Записките* постигат по различни начини и на различни нива разказа за българското (страдалческо) битие. Те отразяват невъзможността да се обхване всичко, остават отворен в собствените си основания текст. Начинът на водене на записки предполага поставянето на акценти и удобно повествователно измест-

⁴ В предстоящите наблюдения Каравеловите повествования от т. нар. руски сборник ще се цитират по изданието – Каравелов, Л. *Събрани съчинения в девет тома. Том първи*. София: Български писател, 1965.

ване на фокуса. Авторът на записки „... не се изживява толкова като създаващ, колкото като очевидец“ (Ракъовски/Rakyovski 2004: 147) и нагласата му е не да „въобразява“ свят, а „... да го текстуализира... да го помни и възпроизведе чрез собствения си разказ... препълнен с подробности и отклонения“ (Ракъовски/Rakyovski 2004: 147). Необходимо е уточнението, че Каравеловите *записки* за България и българите следват очерково-пътеписното разкриване на българския свят, при това с намерението да натрупат знание от географски, етнографски, фолклорен, социално-икономически характер за него. Спрямо темата за страданието тези Каравелови страници са по-скоро пасивен текст и вместиането им в сборника „Страници изъ книги страданій болгарскаго племени“ (1868), освен опознавателен фокус, задава и необходимия бъдещ контекст за руската аудитория при осмисляне на обременеността от травмите на робството. Прави впечатление, че в композицията на Каравеловия руски сборник записките от разтърсващата история на калугерката Найда отварят повествованието за страданията на българите, а авторовите мемоарно-биографични записки контрастно се прибавят към финалните страници на книгата. Именно тези финални записки са основанията на българския свят отвъд страданието, именно те могат да се приемат за обратната страна на *страниците* от болезнената книга за робството. В предстоящите редове обаче водещ е разказът за страданието по Каравеловите страници.

Ръкописаната изповед на калугерката Найда от повестта „Турски паша. Записки на една калугерка“ постига своята публичност като „глас от отвъдното“. Поръката на героинята е, „...когато мене не бъде на светът“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 108), тогава (за)писаното да бъде, ако се пожелае, общо достойние. Поръка, изречена пред незнаен пътник от Търново към Калофер, който се спира в калоферския женски манастир „Введение пресвятой Богородици“ и се запознава с игуменицата (калугерката Найда). Записките в случая ще пренесат историята извън ограниченията на протичащото лично биографично време. Нещо повече – те са за всеки „който има уши да чуе“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 108), тоест „... разказването ... (независимо дали е писмено, или устно) произтича от гласа в неговата ориентираност към другия, слушащия, така че ако не разказващият, то неговият глас, който може да не е доминиран изцяло от личността на наратора, е медиаторът...“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 95). Очакването е споделеното да бъде запомнено, подобно на гласовата уникалност, и разбира се, отекващо, разбрано и възприето от всички с вяра без основание в най-първичната форма за опознаване и овладяване на света – слуха. Пол Зюмтор подразбира *записването* единствено като преносимост, която да осигури възпроизвеждане на гласа и освобождаване на устното от пространствените му ограничения, от невъзмож-

ността то да достигне цитатно до всички⁵. В този смисъл *записът* лишава гласа от волност, но не и от същността му.

В историята за турския паша Найда е фигурата на познанието и на паметта. Показателно за това е не само отношението ѝ към книгите и желанието да общува преди всичко с тях. Найда е „... единствената героиня, оцеляла в текста на Каравелов, ... пощадена само за да „запише“ нескончаемостта на българските страдания“ (Алексиева/Aleksieva 2010: 196). В акта на записване тя е едновременно участник и наблюдател. *Записките* по думите ѝ са „... моето прошедше и моята младост ... горчиви и страшни...“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 108), но едновременно с това разкриват и съдбата на Божана и Стамен, брат и сестра, за да прерасне историята за три съседски деца в крупен разказ за „... времената на Махмуда и за страданията, които са изпитали българите...“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 108). *Записките* всъщност отразяват не само личния почерк, но и почерка на времето. Време на насилие и на невъобразима девалвация на човешката природа. „Аз твърде често завиждам на животните и на безумните, които не помнят кой ги е бил вчера и кой ги е обезчестил завчера“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 108 – 109) – терзае се Найда в началото на (за)писаното потъване в травмата от едно погубено детство, от едно обезсмислено съществуване. В криволиците на последвалото разказване се вместили съждения за човека и за света, и за всичко, което у тях „... е достойно за презиране и за отвращение“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 111). „Почеркът“ на записаното от Найда не предполага стриктно удържане на хронологичен порядък, не изисква и центриране на повествованието около конкретен герой. Това е история едновременно за Найда, но и за друг – открит в статута си на турски паша още в заглавието. А между тях образите на страданието стават повече и утаените травми – все по-тежки, за да ни убедят в това, че „...ако човекът е роден само за мъки, за страдания... то... не трябвало би и да се ражда“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 109). Историята за отвлечените от турците съседски деца Найда, Стамен и Божана – брат и сестра, ни напомня, че в робското битие щастлива развръзка на страданието е невъзможна. Децата са отведени в Цариград, където Найда и Стамен са взети от един от първенците на султана, а Божана, разделена от брат си, е принудена да последва богат паша. Впоследствие порасналият Стамен става паша на Пловдив, разбира се, след като преминава „... през различни фази на културната амнезия: забравяне на произхода, дистанциране от езика, смяна на религиозната принадлежност, номинативна подмяна –

⁵ По-подробно виж: Зюмтор, Пол. Въведение в устното поетическо творчество. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 25 – 29.

Стамен се превръща в Хайредин“ (Алексиева/Aleksieva 2010: 192), натежава, естествено, волята на „благодетелите“ господари. Трагичната кулминация на отродяването обаче е изместена от още по-фрапиращия край на историята. Без да се разпознаят, братът и сестрата (Изумбруда/Божана и Хайредин/Стамен) на принципа на приказната случайност се оказват в брачен съюз. След разкриване на истината и за Божана, и за Стамен смъртта е единствено възможната участ. Символично умира за света и Найда, която се оттегля в калоферския манастир „Введение пресвятой Богородици“ и записва историята за погубената (си) младост. „Само в книгите – споделя Найда – аз намерих утешение за моите скърби и печали“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 108). Самата Найда ще остане за бъдещите си познатели *недописана печална книга*, спотаена в *записки* история – несполучила като живота на своята героиня. Преживяно и като *записан* текст, случилото се с Найда ни напомня, че „... травмата не приключва с прекъсването на външното посегателство, а неспирно продължава във вътрешния свят на жертвата...“ (Калшед/Kalsched 2019: 20). С рефлекс на записването само се започва преработването на травмата. Та нали особеното на записването е, че то не монументализира напълно преживяното. Преглеждането на записаното допуска разклоняването и отварянето му към допълване, а и към промяна. Историята за турския паша Хайредин наподобява отломките на едно травмирано съзнание и почеркът ѝ следва сказоподобното повествование, което е „отвъд нормите на литературата“, често „а-хронологично, безаспектно“, при което „... частният ъгъл е нагласа за сказване“ (Ракъовски/Rakyovski 2004: 12).

Други белетристични творби от Каравеловия сборник за страданията български поддържат представата за „прозвучаващ“ текст чрез представяне на историите като разказани: от заглавието на „Сирото семейство“ разбираме, че предстои „разказ на една пловдивка“, а „Неда“ е „разказ от моята баба“. Свидетелска (първолична) позиция на разказване е откритоима и в сюжетите на „Войвода“, „Сирото семейство“ и „Дончо“. Всъщност Каравелов „... чрез подзаглавията е определил включеното като „разкази“... Но косвено се разбира, че в това той не влага жанров смисъл, а по-скоро прибегва до него като един от белезите на автентичност, т.е. че случките се поднасят от друго лице, то ги „разказва“ и е преживяло или е било свидетел на събитията и трябва да му вярваме“ (Радев/Radev 1996: 31). От своя страна заглавието на сборника (в първото издание) извежда „... четири „книжовни“ думи: *страница, книга, повест, разказ ...*“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 369), които „... „дръпват“ рязко в посока на писменото начало...“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 369). Противоречието обаче е привидно. Напрежението между усното и писменото слово – излишно. С оглед на направените акценти

върху *записките* в „Турски паша. Записки на една калугерка“ можем да твърдим, че в Каравеловия сборник страданието се разтваря във взаимно настройващи се възможности за възприемане, което гарантира цялостното му съпреживяване. Казано направо – Каравеловите *страници* по особен начин материализират човешки гласове, запазват мекостта и остротата им, експресиите или мълчаливите им пропадания, фонетичната им характерност. И разказването на глас, и записването (му) са явни лични прояви, обвързани с нагласата, че текстът, който е пред очите ни, е неопровержим и разпознаваем... като звучащия глас.

Отношението образ – глас прозира и в някои от озаглавяванията на поместените в сборника повести. Чрез собствените имена заглавия „Божко“, „Дончо“, „Неда“... Каравелов индивидуализира страданието сред наслоените травми в робското битие и превръща именуването в „... отварящо към потенциалната вероятност човекът да се превърне в глас“ (Личева/Licheva 2002: 134). Историята за съдбата на Божко от едноименната творба е въведена протяжно постъпателно: заговаря се първо за благодатната българска земя, която, „колкото и да е печално положението“ на народа ни, „... е препълнена с всичко, щото е добро в природата“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 291) и дава утеха. Времето на гроздобера е – „... един от народните празници в годината“, когато „... на всяко лице стоят радостни лъчи“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 291). Недалеч се чува песента на меден кавал, „... която е в състояние да събуди от гробът всеки истинен българин“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 293). Изреждат се момински гласове сред лозята: „... от едно село пеят, а другото слуша и чака своя ред; после захващат от друго село..., а после ще почнат да приказват и ще изприкажат всичко, щото има в техният живот, весело и тъжно“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 294). Акустиката на тази начална картина прелива от мелодии и гласове песни, издига човешкото, изтръгва го от делника, за да стане последвалият обрат още по-безпощаден. В края на звуково пищната картина на гроздобера, „... под сянката на дебелият орех“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 295) две жени ще „изприкажат“ робското страдание. Промълвено и спотасено, под сянката започва същинският разказ, „подбуден от любопитство“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 295) да се узнае какъв е разговорът на двете жени. Уточнението „... ще разкажа, което чух“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 295) отново, подобно на встъпването към записките на калугерката от „Турски паша...“, подхранва авторитета на чутото като гарант за разбиране. Звученето вече е контрастно на началото на творбата: гласовете са равни, някак заземени в битовото, в тъмната страна на съществуването. С гласа на преживелите какво ли не в онези времена започва разказването за изстраданото от Божко Петурата. Колективно (чрез обичайния за пат-

риархалната култура образ на *старите българи*) отеква истината за травмиращата българска предопределеност: „Роди ма, мамо, щастлив, па ма хвърли на пътят“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 295). Народната мъдрост неслучайно откроява измеренията на несъвместими – особено в робското съзнание – светове. Майчиният образ се обвързва с приютеност в сигурността на дома, а всичко извън дома (по пътя), отвъд майчината (и бащината) закрила подкопава устоите на българина и го подлага на опасност. В сюжета на „Божко“ обаче българският дом е поруган, в него – речено по ботевски – веч беснее чуждото (Христо Ботев – „На прощаване в 1868“). „Статутът ... на чужденец предполага изключеност от традиционните прояви на всекидневното национално битие, а посланието на тази изключеност“ (Кръстева/Krasteva 2001: 187) в историята за Божко първоначално е зададена чрез шармантния външен вид на чужденеца – гръцкия протосингел Евгений. Задъхано, гласовете под сянката на дървото ще „изприкажат“ видното, ала и „прикритото“ в образа на „лукавия грък“: „Всякога ... накичен, вчесан и наконтен, разхожда се като индийски петел. Обут с лачени чехли, с червени шалвари, с ясносин халат, припасан отгоре,... овесил по всичкото си тяло различни златни и сребърни синджирчета... Настървил се ... змей...“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 302). За да бъде съвсем убедителна „изключеността“ на Евгений от нашия свят, образът му се митологизира. Той не е просто опасният чужденец, а носителят на хаоса („змей“, „звяр“). В последвалото демонизиране на образа прозвучава предупреждението, че „... там гдето дяволът не може, проводи гъркът“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 302). И изкусителят като гост в дома на Радивичини „... ще захване да разказва такива работи, щото всички зяпват, слушат и се чудят“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 303) и слушат ли, слушат... дорде се окаже, че свидната щерка Каля Радивичина не е опазила моминската си чест, омаяна от гърка. В същото време Божко и неговата майка – баба Николица, искат да отворят дома си за избраната от тях невеста – Ружица Радивичина, доведената сестра на Каля. В последвалия нещастен обрат Божко е несправедливо обвинен от забременялата Каля Радивичина в прелъстяване и публично принуждаван да се събере с нея. Над коварството на протосингела Евгений и над срама на една готова на всичко майка накрая надделява съвестта на Каля. Признанието ѝ е отглас на осъзнатото и заявеното вече от Божко пред общността: „Вие имате власт да ме биете,... и жените, но нямате тая власт да ме накарате... да я обичам, както го изисква човеческият дълг“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 311). Случилото се гравитира около момента на безпощадното проговаряне на Божко, който иначе, „скромнен като мома“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 265), не тъй лесно дава воля на гласа си. Изявата му в този кулминационен момент е следствие от „... неговата

непрекъснато пулсираща идентичност“ (Личева/Licheva 2007: 56), проговаряща когато трябва с благост и с разум, но и с твърдостта и с достойнството на онези, които знаят, че правдата е на тяхна страна. Лукавият грък не ще проговори накрая. Това смълчаване лишава образа от автентичното му човешко основание и съществуване, лишава го от власт. Глазът на чужденеца остава спотаен и в някаква степен посттравматично възобновяем. Особено за онези, които в робските времена преживяват само в „зоната на слушането“ (Личева/Licheva 2007: 10). Не мислете, че „зоната на слушането“ е само възможна перифраза на прословутото всенародно „волско търпение“ или на парализиращия „робски страх“, или на потъването на робския човек в мълчание, тоест в покорство. Според Каравеловите „Страници от книгата за страданията...“ това е и зоната, в която новите поколения ще чуват травмите на старите, ще унаследяват обречеността, но и крехката надежда за възмездие. С възгласа „Кръв за кръв!“ приключва историята в битовата новела „Неда“. Поръка, която баба изрича пред внучката си. Ретроспекцията на бабините мъки се превръща в своеобразен завет към младите от името на всички, що са ужасно „... претърпели от турските султани и от тяхната войска“ (Каравелов/Caravelov 1965, I: 548). Историята със заглавие „Неда“ е пример как сред Каравеловите страници за страданието даването на име „... означава да се узакони изтръгването от слятостта и целостта...“ (Личева/Licheva 2002: 134). Неда е името на обречената в робския свят младост и красота, но Неда не е името на поредната свидна жертва на делибашиите. *Неда е убийцата* на агата, жената, която първа нанася фаталния удар. И името ѝ е символ на оная свещена лудост, която избуява от травмите на робството. И най-важното – името ѝ става паметно за достойната смърт, защото тя отнема правото на насилника да властва над живото тяло и сама отнема живота си. На делибашиите оставя мъртвата непотребна в тленността си плът. Непреходна обаче (според разказаното за Неда) трябва да е жаждата за мъст. И тази жажда ще резонира в гласовете на войводата (от „Войвода“) и Дончо („Дончо“). Нима тези страници от Каравеловата книга не предвещават, че скоро ще се пише с кръв... но не за страданието!? Неслучайно внучката ще изслуша от своята баба историята за Неда в навечерието на Рождество Христово. Детето е изправено пред *Via Dolorosa* на собствената си мисия – като Неда да пролива кръвта изедническа, за да се случи възкресението на отдавна пожертвания български свят. Спиран и подхващан отново след преднамерени ретардации, белязан от характерната за Каравеловото повествование разнопосочност, която присъединява и нови моменти, разказът за жертвеността на Неда е „... поплакът на едно травмизирано съзнание“ (Радев/Radev 1996: 20). Негова откритома наративна особеност е стремежът

да „... изобрази страданията... в автентичната им огласеност (повечето разказвачи в тази книга са герои, пострадали от зверствата)“ (Чернокожев/Chernokozhev 2021: 366). Неслучайно „... Каравелов държи изключително много да експлицира, да назове разказвача, да го разграничи от повествователя. [...] Основна функция на това оразличаване е да **създава презумпция за достоверност**“ (Козлуджов/Kozludzhov 2018: 93), при това не само чрез преките жертви на събитията, както е в „Турски паша...“, „Сирото семейство“, „Войвода“, „Неда“..., а и чрез преднамереното търсене на репортажност посредством виждането, чуването и оценъчното споделяне. Тук му е мястото да подчертаем, че Каравеловите „Страници...“ поддържат „илюзията за устното общуване“ (Козлуджов/Kozludzhov 2018: 94). Те се превръщат в „... практическа реализация и конкретизация на сказоподобния модел“ (Козлуджов/Kozludzhov 2018: 90), защото българското робско страдание първоначално получава своята легитимност чрез институцията на гласа – смълчан, разказващ, викащ, пеещ... , отразен в *записките*. Устността е традицията, в която живеят Каравеловите страдалци: „... горчива и безнадеждна беше нашата съдба – признава Найда от историята за турския паша, – но тя за нази не беше ново нещо, ние я вече познавахме из песните, които пееха нашите бащи и майки, които пеехме и ние сами...“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 120 – 121). Всеобхватният глас на песента задава мащаба на страдание, което трудно би се побрало в тялото на книга: „... изведнъж пред мене се изправяха хиляди окъсани, бледни и убиени от скърби българи и българки и захващат да пеят и да играят хоро. Песента им е жалостна и тежка... тая песен има дотолкова болни и разбиени звукове, каквито са и гърдите, които я пеят. По цяла България човек не може да изучи всичките подробности за страданията и за неволите, които търпи днес народът, отколкото из народните песни, които се чуят във вечерно време по българските полета“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 150). Форматът на страницата се доближава до особеностите на това живо общение. Тя е израз на особен поведенчески акт, който не е завършен (досъбирането на книгата за страданията няма как да се случи в робското време), и е в непрекъснато очакване на своето изпълнение. Изпятото страдание става част от едно предполагаемо в своята глобалност текстово пространство. Ала докато „... всички България пъшка под звуковете на тая песен...“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 108), Каравелов проправя път на терапевтичното разказване – ръкописано и/или огласено. „Ако ... трагично събитие може да бъде разказвано и преразказвано“ (Калшед/Kalsched 2019: 51), дори изпято – накрая то метаболизира. Макар да не е заличена, травматата – подложена на обмен – разрежда някак екзистенциалната непоносимост. Как иначе да мислим следната картина: „... една жълта и прегаснала

жена... с детето си на гърдите ... замислено крачеше ... и говореше му: Нани ми, нани, мой синко, / защо те господ не земе!...“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 126)!

Около мъртвото тяло (В заключение)

Каравеловите страници за робското страдание на българите са шокиращо травмиращи с натуралистичните картини на извратено насилие и поругаване на мъртвото тяло:

„... тия разпраха корема на сиротата жена, извадиха из утробата ѝ и други нов плод и разрязаха го на парченца“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 131) (Из „Турски паша. Записки на една калугерка“);

„...Лежи мама, обляна с кръв...; моите братя и сестри лежат изсечени и изклани... Клета Лила, ... разрязана на две половини, а Марта изрязана на малки парченца...“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 427) (Из „Сирото семейство“);

„На тата одрали кожата и приковали я с пирончета на стоборът. Тялото му, одраното му тяло, било набиено на кол и изправено при кожата“ (Каравелов/Karavelov 1965, I: 543) (Из „Неда“).

Смъртта е най-неопровержимото събитие, което води до утаяване на травма. В хронологията на човешкото съществуване смъртта парцелира живота на *преди* и *след* и се утвърждава като „... отправна точка, определяща същността и стойността на битието“ (Димитров/Dimitrov 1995: 22). Затова цялата погребална и следпогребална обредност е „наратив на прехода“ (Азарова/Azarova 2008: 14) не само за мъртвото тяло, но и за живите. В обгрижването на мъртвия особена важност се придава на затварянето на очите му, защото отворените очи на мъртвия са знак за неизпълнено желание, оставане на границата между този и онзи свят. За живите мъртвите очи са и опасни, защото, както казва народът ни, оглеждат кой от присъстващите да последва умрелия. Стъкмяването на мъртвия (изкъпване, пременяне, полагане) се свързва с новия му статут. Оплакването е крайният акт, след който границата между живота и смъртта ще стане категорична. Осъзнали това, оплакващите обикновено упоменават своята изоставеност. Последвалите фази на раздяла – поменуванията – „... биват интерпретирани като етапи на инициация, при която човек се отърсва от естествената си природа и приема свръхестествен статус. От социологическо гледище говоренето за „оня свят“ е опит за институционализиране, регулиране и превръщане в социално поносимо и дори нравствено полезно на едно събитие, което само по себе си е деструктивно и кризисно – човешката смърт“ (Азарова/Azarova 2008: 14). И

ако всичко описано дотук по своеобразен начин овладява последствията от травмата по нечия загуба, то в епизодите с насилствена смърт от Каравеловите „Страници...“ светът на живите няма как отново да се адаптира към рутината на ежедневието след смъртта. Насилствената смърт в Каравеловите повествования не е извънредна новина. Върху поруганото тяло се узаконява нечия власт. Разчлененото тяло е проекция на разломното робско битие: „... на която страна и да погледне човек, то види само едни развалини, навсякъде види, наместо хора, кожи и кости...“ (Каравелов/Карavelov 1965, I: 105). Разтлението се оказва не някаква имагинерна отвъдност, а реалност. И именно поруганото/разчлененото мъртво тяло подпечатва онтологическата безнадеждност, засилва убеждението за крехкостта на живите, откроява травмата и във физическата ѝ циничност. Без да подозира, Каравелов е създал анатомия на травмата. И „Страниците...“ ѝ са всъщност образ на атрофията, на разтлението на всяка цялост, в която евентуално робският човек може да се положи: род, дом, тяло... книга.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Азарова 2008: Азарова, В. Табу и смърт – българското говорене за „оня свят“/Картината на отвъдното в апокрифите, българските народни песни и приказки. – *Следва*, 19 – 20 (2008), 12 – 16. [Azarova 2008: Azarova, V. Tabu i smart – balgarskoto govorene za „onya svyat“/Kartinata na otvadtoto v apokrifite, balgarskite narodni pesni i prikazki. – *Sledva*, 19 – 20 (2008), 12 – 16.].
- Алексиева 2010: Алексиева, А. „Турски паша“, или неволите на добродетелта. – *Литературна мисъл*, 2 (2010), 188 – 196. [Aleksieva 2010: Aleksieva, A. „Turski pasha“, ili nevolite na dobrodetelta. – *Literaturna misal*, 2 (2010), 188 – 196.]. ISSN 0324-0495.
- Блъсков 1976: Блъсков, Ил. *Спомени*. София: Отечествен фронт. [Blaskov 1976: Blaskov, Il. *Spomeni*. Sofia: Otechestven front.].
- Димитров 1995: Димитров, Н. *Смъртта в поезията на П. Р. Славейков и Пенчо Славейков*. – В: сп. „Проглас“, т. 9, бр. 4, Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. [Dimitrov, N. *Smartta v poeziyata na P. R. Slaveykov i Pencho Slaveykov*. – V: sp. „Proglas“, t. 9, br. 4, Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1995.]. ISSN 0861 – 7902.
- Калшед 2019: Калшед, Д. *Вътрешният свят на травмата: архетиповите защити на личностния дух*. Плевен: Лега Артис. [Kalsched 2019: Kalsched, D. *Vatreshniyat svyat na travmata: arhetipovite*

zashitati na lichnostniya duh. Pleven: Lege Artis.]. ISBN 978-619-7516-03-6.

Каравелов 1868: Каравелов, Л. *Страници изъ книги страданіи болгарскаго племени*. Москва: Университетской типографіи (Катковъ и К°). [Karavelov 1868: Karavelov, L. *Stranitsy iz knigi stradaniy bolgarskago plemeni*. Moskva: Universitetskoy tipografii (Katкова и К°).].

Каравелов 1965, I: Каравелов, Л. *Събрани съчинения в девет тома*. Т. I. София: Български писател. [Karavelov 1965: Karavelov, L. *Sabrani sachinenia v devet toma*. Т. I. Sofia: Balgarski pisatel.].

Козлуджов 2018: Козлуджов, З. *Литературният сказ и проявите му в българската проза*. София: Захарий Стоянов. [Kozludzhov 2018: Kozludzhov, Z. *Literaturniyat skaz i proyavite mu v balgarskata proza*. Sofia: Zahariy Stoyanov.]. ISBN 978-954-09-1254-7.

Кръстева 2001: Кръстева, М. *От разпятието до мрака. Към сюжета за българските възрожденски идентичности*. Пловдив: Макрос 2001. [Krasteva 2001: Krasteva, M. *От razpyatiето do mraка. Kam syuzheta za balgarskite vazrozhdenski identichnosti*. Plovdiv: Makros 2001.]. ISBN 954-702-075-7.

Леков 1977: Леков, Д. *Любен Каравелов*. София: ДИ Народна просвета. [Lekov 1977: Lekov, D. *Lyuben Karavelov*. Sofia: DI Narodna prosveta.]. ISBN 9535311211.

Личева 2007: Личева, А. *Гласове и идентичности в българската поезия*. София: Фигура. [Licheva 2007: Licheva, A. *Glasove i identichnosti v balgarskata poezia*. Sofia: Figura.]. ISBN 978-954-9985-20-7.

Личева 2002: Личева, А. *Истории на гласа*. София: Фигура. [Licheva 2002: Licheva, A. *Istorii na glasa*. Sofia: Figura.]. ISBN 954-9985-11-3.

Радев 1996: Радев, Ив. *Каравеловото творчество*. Велико Търново: СЛОВО. [Radev 1996: Radev, Iv. *Karavelovoto tvorchestvo*. Veliko Tarnovo: SLOVO.]. ISBN 954 439 440-0.

Ракъовски 2004: Ракъовски, Цв. *Образи на българската памет. Историята. Поборниците. Записките*. Велико Търново: Фабер. [Rakyovski 2004: Rakyovski, Tsv. *Obrazi na balgarskata pamet. Istoriyata. Pobornitsite. Zapiskite*. Veliko Tarnovo: Faber.]. ISBN: 954-775-369-X.

Сер 2021: Сер, М. *Палечка*. София: СОНМ. [Serres 2021: Serres, M. *Palechka*. Sofia: SONM.]. ISBN 978-619-7500-27-1.

Стефанов 2000: Стефанов, В. *Участта Вавилон. Лица, маски и двойници в българската литература*. София: Анубис. [Stefanov 2000: Stefanov, V. *Uchastta Vavilon. Litsa, maski i dvoynitsi v balgarskata literatura*. Sofia: Anubis.]. ISBN 954-426-236-9.

Чернокожев 2021: Чернокожев, Н. *Страници по Възраждането*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Chernokozhev 2021: Chernokozhev, N. *Stranitsi po Vazrazhdaneto*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“]. ISBN 978-954-07-5342-3.

Assistant Professor Zdravko Dechev, PhD

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: zetriddy@uni-plovdiv.bg

ORCID ID 0009-0005-6269-7768